

## การศึกษาวิเคราะห์นาถกรรมธรรมอันเป็นที่พึงของชีวิตในสังคมปัจจุบัน<sup>๑</sup>

พระศรีชัย จกกวโร (แนบกลาง)

พุทธศาสตร์มหาบัณฑิต สาขาวิชาพระพุทธศาสนา

ศูนย์บัณฑิตศึกษา วิทยาเขตนครราชสีมา

### บทคัดย่อ

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นการวิจัยเอกสารมีวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เพื่อศึกษานาถกรรมธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษานาถกรรมธรรมตามทัศนะของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์ แนวทางการนำนาถกรรมธรรมไปส่งเสริมการพึ่งตนเองในสังคมปัจจุบัน ผลการวิจัยพบว่า

ความเป็นมาของนาถกรรมธรรม เกิดขึ้นโดยพระพุทธเจ้ารับสั่งแก่พระภิกษุว่าเธอทั้งหลายจงมีตนเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง จงมีธรรมเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย ซึ่งหมายถึงธรรมอันเป็นที่พึ่งของคนในโลกนี้ อันเป็นหลักการสำคัญของการครองชีวิต นาถกรรมธรรมนี้ ท่านเรียกว่าเป็น พุทธการธรรม หรือ ธรรมมีอุปการะมาก เพราะเป็นกำลังหนุนในการบำเพ็ญคุณธรรมต่าง ๆ ยังประโยชน์ตน และประโยชน์ผู้อื่นให้สำเร็จได้อย่างกว้างขวางไพศาลย์ องค์ประกอบของนาถกรรมธรรมมี ๑๐ ประการ ได้แก่ สีส (ความประพฤติดี) พาหุสัจจ (ความใฝ่รู้) กัลยาณมิตตตา (ความมีเพื่อนที่ดี) โสวัจสสตา (ความว่าง่าย) กิงกรณียะสุทักขตา (ความชวนชวนในกิจการต่าง ๆ) อัมมกามตา (ความฝึกฝนในคุณธรรม) วิริยารัมภะ (ความขยันหมั่นเพียร) สันตุฎฐี (ความพอเพียง) สติ (ความมีสติ) ปญญา (ความมีปัญญา)

นาถกรรมธรรมตามทัศนะของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ในวิจัยนี้มี ๖ ท่าน คือ (๑) พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส ภิกขุ) (๒) พระพรหมมิ่งคลาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ) (๓) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (๔) พระธรรมเมธาภรณ์ (ระแบบ ฐิตญาโณ) (๕) พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) (๖) วศิน อินทสระ มีทัศนะที่คล้ายคลึงกัน กล่าวถึงหลักนาถกรรมธรรม ๑๐ ประการ

แนวทางการนำหลักธรรมนาถกรรมธรรมไปใช้ส่งเสริมการพึ่งตนเองทั้งทางธรรมและการดำเนินชีวิต นอกจากนี้ยังจะช่วยส่งเสริมในด้านครอบครัวอยู่เย็นเป็นสุข การศึกษาราบรื่น อาชีพที่ดี มีมิตรสหายคอยช่วยเหลือ ตลอดจนสังคมที่ดี และที่สำคัญทุกคนก็จะเป็นที่พึ่งแก่กันและกันเราก็จะอยู่ร่วมกันอย่างปลอดภัยทั้งในโลกนี้ และโลกหน้า

<sup>๑</sup> บทความวิชาการพุทธศาสตร์มหาบัณฑิต, มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีการศึกษา

## Abstract

This documentary research consisted of three purposes. They were to (1) study Nathakaranadhamma in Theravada Buddhism, (2) study Nathakaranadhamma according Theravada Buddhism's viewpoints, and (3) analyze how to take Nathakaranadhamma for self-support in the current society. The results were found as follows:

The background of Nathakaranadhamma occurred when Buddha told Buddhist monks that monks neither rely on themselves, nor the others, but rely on Dhamma. This meant Dhamma as a refuge of people in the world and as a vital rule for making a living. This Nathakaranadhamma was considered high uppakara or high support because it supported in practicing various merits causing success to oneself and others. Nathakaranadhamma consisted of ten factors. They were good behavior, knowledge, good friends, tractability, attempts in various activities, Dhamma attention, diligence, sufficiency, consciousness, and wisdom. Many Dhamma principles supported Nathakaranadhamma. They were eightfold noble paths, and four paths of accomplishment.

Nathakaranadhamma upon the views of six Buddhism experts: Prathamakosajarn (Buddhathas Bhikkhu), Praphrommungkalajarn (Punyanunthabhikku), Prapromkunaporn (P.O. Payuto), Prathammethaporn (Rabaeb Thitayano), Praphrombundit (Prayoon Thammajitto), and Wasin Intasara. All of them had a similar view on ten principles of Nathakaranadhamma by saying that it should be taken for real practice. Nathakaranadhamma should be used for self-support both in Dhamma and life leading resulting in happy family,

### ๑. ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

การที่บุคคลหนึ่งจะสามารถพึ่งตนเองได้นั้นต้องผ่านกระบวนการฝึกฝน อบรมหล่อหลอม จนกลายเป็นผู้สามารถพึ่งตนเองได้ในที่สุด<sup>๒</sup> เพื่อนำไปสู่การพึ่งตนเอง พระพุทธเจ้าได้ทรงแสดงพระธรรมเทศนาไว้ใน “ปฐมนาถสูตร และทุติยนาถสูตร” ซึ่งว่าด้วยเรื่องของธรรมสำหรับการ

---

<sup>๒</sup> พระธรรมเมธาภรณ์ (ระแบบ ฐิตญาโณ), โลกและชีวิตในวิถีแห่งธรรม, (กรุงเทพมหานคร : มหามกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๕๒), หน้า ๑๕๙-๑๖๑.

พึ่งตนเอง ประกอบด้วยหลักธรรม ๑๐ ข้อ ได้แก่ ๑) ความประพฤติดี ๒) ความใฝ่รู้ ๓) ความมีเพื่อนที่ดี ๔) ความว่าง่าย ๕) ความขวนขวายในกิจการ ๖) ความฝึกฝนในคุณธรรม ๗) ความขยันหมั่นเพียร ๘) ความพอเพียง ๙) มีสติ และ ๑๐) ประกอบด้วยปัญญา

ตามหลักฐานที่ปรากฏในทศุติยานาสุตระ ครั้งหนึ่งพระพุทธเจ้าประทับอยู่ ณ เขตวัน พระอารามที่อนาถปิณฑิกเศรษฐีสร้างถวาย พระพุทธเจ้าได้รับสั่งเรียกภิกษุทั้งหลายมาประชุมพร้อมกัน แล้วทรงตรัสว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีที่พึ่งอยู่เถิด อย่าเป็นผู้ไม่มีที่พึ่งอยู่เลย บุคคลผู้ไม่มีที่พึ่งยอมอยู่เป็นทุกข์” แต่เมื่อวิเคราะห์จากพระสูตรทั้งสองสูตร คือ ปฐมนาถสูตรพบว่าพระสูตรนี้ไม่มีรายละเอียดว่าเหตุใดพระพุทธเจ้าจึงตรัสเรียกประชุมสงฆ์แล้วทรงตรัส ถึง นานกณธรรมและพระพุทธเจ้าก็ไม่ทรงปรารภบุคคล เหตุการณ์หรือสถานที่ที่เป็นสาเหตุให้ต้องตรัสนานกณธรรม เพียงแต่ทรงขยายความและว่านานกณธรรมแต่ละข้อมีลักษณะอย่างไร ทรงย้ำว่าผู้ที่ปฏิบัติจะมีแต่ความเจริญ โดยไม่มีความเสื่อม และก่อนจะจบพระสูตรทั้งปฐมนาถสูตรและทศุติยานาสุตระพระพุทธเจ้าทรงย้ำว่า “ภิกษุทั้งหลาย เธอทั้งหลายจงเป็นผู้มีที่พึ่งอยู่เถิด อย่าเป็นผู้ไม่มีที่พึ่งอยู่เลย บุคคลผู้ไม่มีที่พึ่งยอมอยู่เป็นทุกข์”

ดังนั้น จึงแสดงให้เห็นว่าทรงให้ความสำคัญกับการมีที่พึ่ง ซึ่งที่พึ่งในที่นี้ คือ ธรรมะ เพราะผู้ที่มีธรรมะจึงจะสามารถพึ่งตนเองได้ ซึ่งตรงกับสุภาษิตที่ว่า “อตฺตา หิ อตฺตโน นาโถ” แปลว่า ตนแลเป็นที่พึ่งแห่งตน แต่พระพุทธเจ้าไม่ได้ทรงตรัสไว้แค่นั้น พระองค์ทรงตรัสต่อไปอีกว่า “อตฺตา หิ สุทฺถเตนะ นาภัง ลภติ ทูลลัง” แปลว่า คนอื่นใครเล่าจะเป็นที่พึ่งที่แท้จริง มีตนที่ฝึกดี แล้วนั้นแหละชื่อว่าได้ที่พึ่งที่ทำได้ยาก พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้ชี้ให้เห็นว่าในแท้ที่จริงแล้วใจความสำคัญอยู่ที่ท่อนสุดท้ายนั่นคือ การฝึกตนจนเป็นที่พึ่งได้ ซึ่งเป็นความจริงที่ว่า หากบุคคลยังไม่สามารถพัฒนาตนได้ ย่อมไม่มีความสามารถในการพึ่งตนเองทั้งที่เป็นที่พึ่งให้ผู้อื่นได้<sup>๓</sup>

หลักการพึ่งตนเอง เป็นหลักการที่มีการกล่าวถึงและนำมาใช้ในการพัฒนาสังคมอย่างแพร่หลายมากในสังคมปัจจุบัน จนอาจกล่าวได้ว่า การพึ่งตนเองเป็นแนวทางการพัฒนาอย่างหนึ่ง ซึ่งตั้งต้นจากความเข้าใจในธรรมชาติของคน ในฐานะที่เป็นมนุษย์ อย่างน้อยที่สุดก็ย่อมมีพลังสติปัญญา ความสามารถที่อยู่บนพื้นฐานทางธรรมชาติ และสาเหตุที่ช่วยตนเองไม่ได้ก็เพราะถูกปิดกั้นในการที่จะพัฒนาตนเองจากปัจจัยสิ่งแวดล้อม ครอบครัว เศรษฐกิจ สังคม การเมือง สามารถกำหนดเป้าหมายและการตัดสินใจของตนเองได้ ยืนอยู่บนความสามารถของตนเองได้ สามารถใช้ประโยชน์จากทรัพยากรที่มีอยู่ได้ และมีความสามารถที่จะพึ่งตนเอง

<sup>๓</sup> พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙), หน้า ๑๘๗.

อย่างไรก็ตาม พุทธบริษัทย่อมยึดถือที่พึ่ง ที่ยึดเหนี่ยวทางใจ ที่สามารถจัดความกลัวได้ และเป็นที่ยึดอันประเสริฐ สามารถจัดทุกข์ได้อย่างแท้จริง คือ พระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์<sup>๔</sup> พระพุทธศาสนามีสิ่งที่สำคัญสูงสุด ๓ ประการ คือ พระพุทธเจ้า พระธรรมเจ้า และพระสงฆ์เจ้า โดยท่านเปรียบความไว้ว่า “เป็นสรณะ แปลว่า ดวงแก้ว คือ ดวงแก้ว คือ ของวิเศษหรือของมีค่ามาก หรือของประเสริฐที่สุด เรียกรวมทั้ง ๓ ว่า ตริรัตนะ หรือไตรรัตนหรือรัตนตรัยแปลว่า แก้ว ๓ ดวง หรือแก้ว ๓ ประการ บางทีเรียกพระพุทธเจ้า พระธรรม และพระสงฆ์ว่า วัตถุหรือสิ่งวิเศษ และเรียกว่าวัตถุตติยะ คือ วัตถุ ๓ หรือรัตน ๓ ดังกล่าวนี้เป็นสรณะ และเรียกรวมว่าสรณตรัยหรือ ไตรสรณะ แปลว่า ๓ ที่พึ่งหรือ ๓ สรณะ”<sup>๕</sup>

แม้ว่าบางเรื่องจะไม่สามารถพิสูจน์ได้ ถ้าหากมนุษย์เรามีความสงสัยไปทุกเรื่อง ไม่ยอมเชื่อจนกว่าจะพิสูจน์ได้ด้วยระเบียบวิธีทางวิทยาศาสตร์แล้ว ชีวิตก็จะไม่สามารถดำเนินไปโดยราบรื่น จิตใจอยู่ในสภาพตึงเครียดเต็มไปด้วยความวิตกกังวล ไม่สามารถตัดสินใจปัญหาที่เกิดขึ้นได้ แต่ความเชื่อที่ไม่ใช่เหตุผลพิจารณาเลยก็อาจกลายเป็นความเชื่อที่เป็นไปในลักษณะงมงายได้<sup>๖</sup> การพึ่งตนเองเป็นหลักการพื้นฐานของพระพุทธศาสนา เป็นการสอนให้บุคคลเชื่อมั่นในศักยภาพของตนเอง ไม่ให้ยึดติดหรืองมงายเสียเวลากับอธิปาฏิหาริย์การหวังพึ่งอำนาจลบล้างบาปให้เกิดโชคลาภ ถือว่าเป็นการปฏิบัติที่ขัดกับหลักการพระพุทธศาสนาที่เป็นกรรมวาจาและวิริยะวาจา ทั้งยังเป็นเหตุให้ตนเป็นคนเฉื่อยชา ขอบงอมีงอเท้า เอาแต่นอนรอวาสนา<sup>๗</sup>

พระพุทธองค์ทรงตรัสว่า ”มนุษย์จำนวนมากผู้ถูกภัยคุกคาม ต่างยึดภูเข ป่าไม้ อาราม และรุกขเจดีย์เป็นสรณะ นั้นมิใช่สรณะอันเกษม นั้นมิใช่สรณะอันสูงสุด เพราะผู้อาศัยสรณะเช่นนั้น ย่อมไม่พ้นจากทุกข์ทั้งปวง ส่วนผู้ที่ถึงพระพุทธ พระธรรม พระสงฆ์ เป็นสรณะ ย่อมใช้ปัญญาอันชอบพิจารณาเห็นอริยสัจ ๔ ประการ คือ ทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ และ อริยมรรคมีองค์ ๘ อันเป็นข้อปฏิบัติให้ถึงความสงบระงับทุกข์ นั้นเป็นสรณะอันเกษมนั้น เป็นสรณะอันสูงสุด เพราะผู้อาศัยสรณะอันสูงสุด เพราะอาศัยสรณะเช่นนั้น ย่อมพ้นจากทุกข์ทั้งปวงได้”<sup>๘</sup>

<sup>๔</sup> ส.ส. (ไทย) ๑๕/๒๕๔/๓๖๒-๓๖๓.

<sup>๕</sup> ธนิต อยู่โพธิ์, **อานิสงส์ไตรสรณคัมภ์**, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิวัพร, ๒๕๒๙), หน้า ๔- ๕.

<sup>๖</sup> นางสาวพิไลรัตน์ รุจิณชัยกุล, “การศึกษาปัญหาสุขภาพจิตของผู้มารับบริการจากหมอดู : ศึกษาเฉพาะกรณีผู้มารับบริการจากหมอดูของสมาคมโหราแห่งประเทศไทย” **วิทยานิพนธ์. สังคมสงเคราะห์ศาสตร์ มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์**, (มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์), ๒๕๒๔, หน้า ๕๐.

<sup>๗</sup> พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๑, (กรุงเทพมหานคร : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๖), หน้า ๔๖๔.

<sup>๘</sup> ชู.ธ. (ไทย) ๒๕/๑๘๘-๑๙๒/๙๒.

## วัตถุประสงค์ของการวิจัย

๑. เพื่อศึกษานาถกรณธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท
๒. เพื่อศึกษานาถกรณธรรมตามทัศนะของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท
๓. เพื่อศึกษาวิเคราะห์แนวทางการนำนาถกรณธรรมไปส่งเสริมการพึ่งตนเองในสังคมปัจจุบัน

## วิธีการดำเนินการวิจัย

วิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) มุ่งเน้นศึกษาเรื่องการศึกษาวิเคราะห์นาถกรณธรรมอันเป็นที่พึงของชีวิตในสังคมปัจจุบันวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เพื่อศึกษานาถกรณธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษานาถกรณธรรมตามทัศนะของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์ แนวทางการนำนาถกรณธรรมไปส่งเสริมการพึ่งตนเองในสังคมปัจจุบัน ผลการวิจัยพบว่า โดยศึกษาค้นคว้าจากเอกสารชั้นปฐมภูมิ ได้แก่ พระไตรปิฎก เอกสารชั้นทุติยภูมิ ได้แก่ อรรถกถา และเอกสารที่เกี่ยวข้องกับงานวิจัย วิเคราะห์และสังเคราะห์ข้อมูลจากเอกสารชั้นปฐมภูมิและชั้นทุติยภูมิ สรุปผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ และเสนอผลการวิจัย

## สรุปผลการวิจัย

วิทยานิพนธ์ฉบับนี้เป็นการวิจัยเอกสารมีวัตถุประสงค์ของการวิจัย ๓ ประการ ได้แก่ (๑) เพื่อศึกษานาถกรณธรรมในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท (๒) เพื่อศึกษานาถกรณธรรมตามทัศนะของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนาเถรวาท (๓) เพื่อศึกษาวิเคราะห์ แนวทางการนำนาถกรณธรรมไปส่งเสริมการพึ่งตนเองในสังคมปัจจุบัน ผลการวิจัยพบว่า

ความเป็นมาของนาถกรณธรรม เกิดขึ้นโดยพระพุทธเจ้ารับสั่งแก่พระภิกษุว่าเธอทั้งหลายจงมีตนเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่ง จงมีธรรมเป็นที่พึ่ง อย่ามีสิ่งอื่นเป็นที่พึ่งเลย ซึ่งหมายถึงธรรมอันเป็นที่พึ่งของคนในโลกนี้ อันเป็นหลักการสำคัญของการครองชีวนาถกรณธรรมนี้ ท่านเรียกว่าเป็น พหุการธรรม หรือ ธรรมมีอุปการะมาก เพราะเป็นกำลังหนุนในการบำเพ็ญคุณธรรมต่างๆ ยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้สำเร็จได้อย่างกว้างขวางไพบูรณ์องค์ประกอบของนาถกรณธรรมมี ๑๐ ประการ ได้แก่ สีล พาหุสัจจ...ปณญา ส่วนหลักธรรมที่สนับสนุนนาถกรณธรรมมีหลายประการ เช่น หลักอริยมรรคมีองค์ ๘ หลักอิทธิบาท ๔ เป็นต้น บุคคลที่ปฏิบัติจะได้รับอานิสงส์ถึง ๑๐ ประการ

นาถกรรมตามทัศนะของนักปราชญ์ทางพระพุทธศาสนา ในวิจัยนี้มี ๖ ท่าน คือ (๑) พระธรรมโกศาจารย์ (พุทธทาส ภิกขุ) (๒) พระพรหมมิ่งคลาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ) (๓) พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตฺโต) (๔) พระธรรมเมธาภรณ์ (ระแบบ ฐิตญาโณ) (๕) พระพรหมบัณฑิต (ประยูร ธมฺมจิตฺโต) (๖) วศิน อินทสระ ตามทัศนะของนักปราชญ์ ให้ความเห็นที่คล้ายคลึงกัน กล่าวว่หลักนาถกรรม ๑๐ ประการ เป็นหลักกรรมที่ควรน้อมมาปฏิบัติตามอย่างยิ่ง

แนวทางการนำหลักกรรมนาถกรรมไปใช้ส่งเสริมการพึ่งตนเองทั้งทางธรรมและการดำเนินชีวิต นอกจากนี้ยังจะช่วยส่งเสริมในด้านครอบครัวอยู่เย็นเป็นสุข การศึกษาราบรื่น อาชีพที่ดี มีมิตรสหายคอยช่วยเหลือ ตลอดจนสังคมที่ดี และที่สำคัญทุกคนก็จะเป็นที่พึ่งแก่กันและกันเราก็จะอยู่ร่วมกันอย่างปลอดภัยทั้งในโลกนี้ และโลกหน้า

### ข้อเสนอแนะ

ผู้วิจัยได้ศึกษาเรื่องการศึกษาวิเคราะห์นาถกรรมอันเป็นที่พึ่งของชีวิตในสังคมปัจจุบัน ยังพบว่ายังมีสิ่งที่จะเสนอแนะจากงานวิจัย และสำหรับผู้ที่จะศึกษาค้นคว้าต่อไป หากได้ศึกษาเรื่องนี้ตั้งแต่ต้นจนจบ จะทำให้เราเข้าใจใน นาถกรรมอันเป็นที่พึ่งของชีวิตในสังคมปัจจุบัน เมื่อทุกคนเกิดการรักษาศีลเป็นเบื้องต้น มีการศึกษาเรียนรู้ให้เข้าใจในตนเองและผู้อื่น โดยเป็นผู้ที่รับฟังความคิดเห็นของผู้อื่นแล้วนำมาพิจารณาด้วยตนเอง จากนั้นจึงถือได้ว่าเป็นผู้ว่านอนสอนง่ายย่อมมีกัลยาณมิตรตจจำนวนมากที่อยากคบหาหรือสมาคมด้วย เพราะผู้ที่มีความใคร่ในธรรมย่อมเป็นที่รักของคนทั้งหลาย รวมถึงเป็นผู้ที่มีความสันโดษ มกน้อย และไม่เห็นแก่ตัว เห็นแก่ได้ ทั้งยังเป็นคนมีสติ ระลึกรู้ตัวอยู่เสมอและมีปัญญาในการแก้ไขปัญหาไปในแต่ละวันนั้นย่อมเป็นสิ่งที่จำเป็นอย่างยิ่งที่จะนำเอาหลักกรรมนาถกรรมมาใช้ให้เป็นประโยชน์ต่อชีวิตของตนเองและผู้อื่นต่อไป

## บรรณานุกรม

ภาษาไทย :

### ก. ข้อมูลปฐมภูมิ

มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย. **พระไตรปิฎกภาษาไทย ฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย.**  
กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๓๙.

### ข. ข้อมูลทุติยภูมิ

หนังสือ :

บทความวิชาการพุทธศาสนมหาบัณฑิต. มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย ปีการศึกษา  
๒๕๕๗.

ธนิต อยู่โพธิ์. **อานิสงส์ไตรสรณคมน์.** พิมพ์ครั้งที่ ๒. กรุงเทพมหานคร : ห้างหุ้นส่วนจำกัดศิwap, ๒๕๒๙.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป. อ. ปยุตฺโต). **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม.** พิมพ์ครั้งที่  
๑๑. กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์มหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๔๓.

\_\_\_\_\_. **พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงและขยายความ.** พิมพ์ครั้งที่ ๑๓. กรุงเทพมหานคร :  
โรงพิมพ์ บริษัท สหธรรมิก จำกัด, ๒๕๔๙.

พระธรรมเมธาภรณ์ (ระแบบ ลีตญาโณ). **โลกและชีวิตในวิถีแห่งธรรม.** กรุงเทพมหานคร : มหา  
มกุฏราชวิทยาลัย, ๒๕๔๒.

วิทยานิพนธ์ :

นางสาวพีไลรัตน์ รุจิวิชัยกุล. “การศึกษาปัญหาสุขภาพจิตของผู้มารับบริการจากหมอดู :  
ศึกษาเฉพาะกรณีผู้มารับบริการจากหมอดูของสมาคมโหรแห่งประเทศไทย”  
วิทยานิพนธ์. **สังคมสงเคราะห์ศาสตร์มหาบัณฑิต.** มหาวิทยาลัยธรรมศาสตร์ :  
๒๕๒๔.